

Evangelické hřbitovy v Česku: nekrogeografická perspektiva

ZDENĚK R. NEŠPOR

Sociologický ústav AV ČR, Praha, Česko (Institute of the Sociology of the Czech Academy of Sciences, Prague, Czechia); e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz

ABSTRACT Protestant cemeteries in Czechia: a necrogeographical perspective – The article introduces the field of necrogeography to Czech social geography and provides information on existing (nationwide) data sources. The author takes the issue of Protestant confessional cemeteries as an example, briefly outlines the history of these special types of burial fields (established principally from the end of the 18th century until approximately the mid-20th century), and provides a historical geographical analysis of their regional distribution in the Czech Lands. The article proves the impact of religious and geographical factors on the emergence (and eventual demise) of non-Catholic Christian confessional cemeteries and, at the same time, the research unveiled a number of important research questions to be addressed by Czech necrogeography in the future.

KEY WORDS necrogeography – geography of religion – cemetery – Protestantism – 18th to 21st centuries – Czech Lands – Czechia

NEŠPOR, Z. (2016): Evangelické hřbitovy v Česku: nekrogeografická perspektiva. *Geografie*, 121, 1, 187–207.

Do redakce došlo v červenci 2014, přijato do tisku v září 2015.

© Česká geografická společnost, z. s., 2016

Úvod

Přestože „*death studies*“ mají za sebou nebyvalý rozvoj a v řadě zemí fungují jako svébytná disciplína, v Česku se jim dosud věnují jen jednotlivci a neetabloval se ani jejich český název. Smrt a pohřební obřady jsou předmětem zájmu některých etnologů a sociálních antropologů (Navrátilová 2004; Maiello 2005; Nešporová 2006, 2007a, 2007b, 2008, 2009, 2011, 2013), sociologů (Přidalová 1998; Rajčanová 2001; Nešpor 2011a, 2011b, 2012a, 2013; Nešpor, Nešporová 2011) či psychologů (Špatenková 2008) a lékařů (Haškovcová 2000), je jim věnována pozornost i z teologického a právního hlediska (Kotrlý 2008, 2011, 2012), případně v různé kombinaci těchto disciplín s „praktickým pohledem hrobníků“ (Stejskal, Šejvl a kol. 2011). Z hlediska sociální geografie jde nicméně o prakticky nezpracované téma, i když jeho výzkum již započal na pražské Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy (Hupková 2010a, 2010b, 2013, 2014), a to v kontextu tzv. nové religiózní geografie (Havlíček 2007; srov. Havlíček, Hupková 2008, 2013).

Uvádí-li Kongová mezi šesti hlavními výzkumnými tématy nové religiózní geografie vztah společnosti a krajiny, vazby mezi sakrálními a sekulárními objekty, studium společenských skupin a jejich identit, zájem o symbolická a religiózní místa, procesy sakralizace a sakrální zkušenost s náboženskými místy (Kong 1990, 2004), tematika smrti a následného nakládání s lidskými pozůstatky či ostatky¹ úzce souvisí s většinou z nich; autorku to přirozeně vedlo ke koncentraci zájmu na místa posledního odpočinku a jejich aktuální proměny (Kong 1999; srov. také Rugg 2000; Maddrell, Sidaway, eds. 2010; Cook 2011). Výzkum se tak vrací k tematice nekrogeografie, otevřené již v šedesátých letech minulého století v USA (Kniffen 1967) a nejobecněji vymezené tak, že „[n]ekrogeografie hledá kolektivní významy kultury pohřbívání měnící se v prostoru a čase“ (Hupková 2013, s. 15). Současná nekrogeografie přitom ovšem zohledňuje větší počet (typů) míst uložení lidských pozůstatků či ostatků, respektive truchlení (stále častěji přitom nejde o táž místa), a s nimi spojené měnící se a sociálně a personálně podmíněné kulturní významy. Typickým příkladem může být koncept tzv. „*deathscape(s)*“ (Kong 1999; Rugg 2000; Maddrell, Sidaway, eds. 2010: zejm. s. 95–224; Cook 2011, s. 7–14; Hupková 2013, s. 31–32, 97–106), zahrnující mnohem širší množinu míst než jen „klasické“ hřbitovy a současně umožňující studovat proměny významu jednotlivých aspektů „hřbitova“.²

Přes tuto diferenciaci a měnící se význam „*deathscape(s)*“ je zjevné, že „klasické“ hřbitovy – vymezené podle Ruggové svými materiálními charakteristikami,

¹ Česká legislativa (aktuálně zákon č. 256/2001 Sb. ve znění pozdějších předpisů) rozlišuje lidské pozůstatky, tedy mrtvé tělo, které může být buď pohřbeno do země nebo spaleno (v ojedinělých případech také balzamováno, využito k vědeckým účelům apod.), a lidské ostatky, čili popel po provedení kremace, kosterní a další materiál užívaný k vědeckým účelům nebo po vynětí z hrobu.

vlastnictvím a (sociálně konstruovaným) významem, vztahem k osobním a kolektivním identitám a zakoušenou posvátností (Rugg 2000, s. 272) – stále tvoří jedno z nejčastějších míst posmrtného uložení lidských pozůstatků a ostatků, v prvním případě v Česku dosud prakticky jediné legálně možné (Kotrly 2012, s. 35–40, 136–157). Jednou z důležitých otázek je přitom regionální rozložení a další diferenciací hřbitovů, případně jiných míst posledního odpočinku, které v posledních 250 letech souvisely a dodnes částečně souvisí s konfesionálním charakterem (některých) pohřebišť, respektive s nerovnoměrnou distribucí věřících jednotlivých vyznání nebo různých typů a projevů víry na území dnešního Česka (Havliček, Hupková 2008, 2013). Nehledě ke svému vědeckému významu i praktickým aplikacím (správa hřbitovů a pohřebních služeb patří mezi významné aspekty lokálního a regionálního rozvoje a na celostátní rovině je v gesci ministerstva pro místní rozvoj) je však nekrogeografické studium Česka teprve v počátcích (zejm. Hupková 2010a, 2014).

Tento článek si klade za cíl základní uvedení do problematiky nekrogeografie Česka, speciálně se přitom zaměří na evidenci nejvýznamnějšího typu nekatolických křesťanských hřbitovů – tedy hřbitovů evangelických³ – v historických souvislostech i vzhledem k současné situaci.

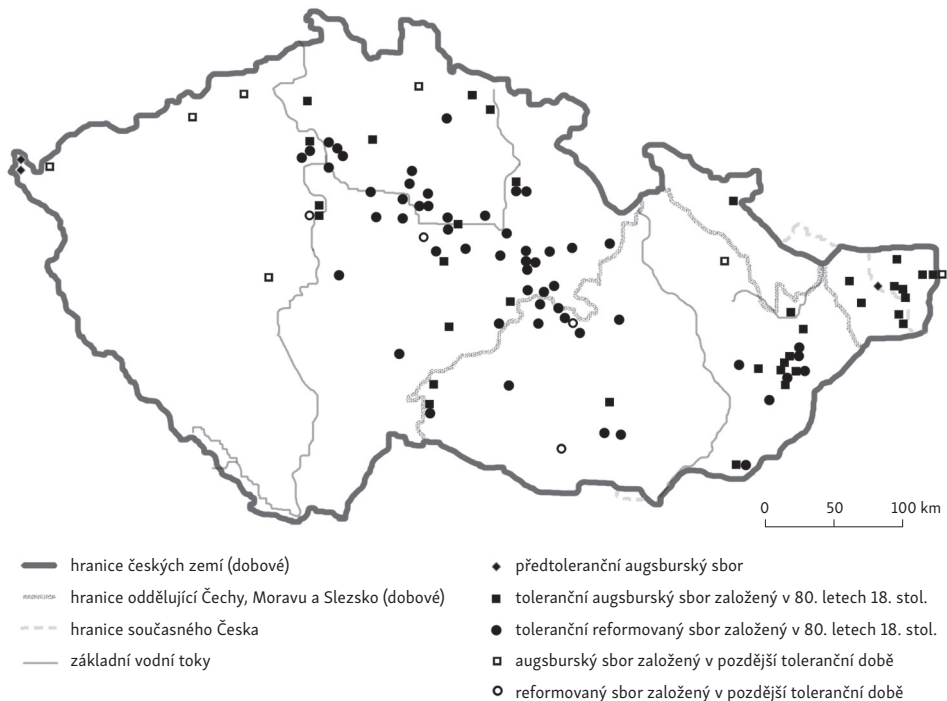
Nástin konfesního vývoje českých hřbitovů

Třebaže se české země s konfesní růzností setkaly již za husitství a dále byla prohloubena účinkem evropské reformace, nemáme zpráv o tom, že by v této době docházelo k explicitní konfesionální diferenciaci křesťanských pohřebišť (srov. Winter 1895–96, s. 878–879). Samostatné hřbitovy měli pouze židé, zatímco křesťanští nebožtíci byli pohřbíváni na lokálně vymezené hřbitovy, zřizované nejčastěji vrchnostmi (příp. královskými městy) jakožto patrony příslušného církevního benefícia. Pobělohorská rekatolizace přinesla přinejmenším formální (v naprosté většině i žité, byť nikoli hned) odstranění této konfesní různosti, jiné než římskokatolické (a židovské) hřbitovy ani nebyly třeba⁴ a jich se také týkala osvícenská

² Např. Hupková (2013, s. 104) v této souvislosti uvádí fyzický (= uložení pozůstatků/ostatků), symbolický (= pomník) a prostorový (= konkrétní místo) význam hřbitova, jež se v minulosti prolínaly, nyní však mohou působit odděleně, vázány na různá veřejná i soukromá místa a formy truchlení.

³ Mnohem méně četné hřbitovy Církve československé husitské, Pravoslavné církve a dalších náboženských společenství lze na jednu stranu považovat za marginální, na druhé straně by vzhledem ke svým specifickým i zjevné regionální disproporcím vyžadovaly samostatný výzkum.

⁴ Výjimku tvořila oblast Ašska, kde byl protestantismus legální (a kontinuálně existovaly tři evangelické hřbitovy), respektive i Těšínska (těšínský hřbitov ovšem v roce 1920 připadl Polsku); k tomu srov. Just, Nešpor, Matějka a kol. 2009, s. 146–148.

Obr. 1 – Evangelické sbory v českých zemích v toleranční době (1781–1861). Upraveno podle Nešpora 2009, s. 563.

(především josefinská) hygienická opatření přesouvající je do extravariánu měst a vesnic. Zároveň v raném novověku docházelo k prohlubování a zvnitřňování církevní pravověrnosti, v daném případě kanonickoprávních předpisů zapovídajících (také) pohřbívání nekatolíků na benedikované (posvěcené) hřbitovy, ať už byl jejich vlastníkem kdokoli – tzv. zádušní hřbitovy (srov. ČHK 1930). Pro evangelické vojáky a návštěvníky země byl proto zřízen zvláštní hřbitov v (Praze-) Karlíně, předtím byli pochováváni na vojenském hřbitově (Nešpor 2009, s. 363).

Legalizaci dalších křesťanských vyznání (luterství, kalvinismu a pro české země nevýznamného pravoslaví) přinesla josefinská náboženská tolerance v říjnu 1781, jejíž zavádění provázely také spory o pohřbívání jinověrců a dokonce „boje o hřbitovy“ (Nešpor 2007). Poněkud zjednodušeně řečeno, „vesničana se nedotýkalo to, když se jeho soused prohlásil za nekatolíka, jako spíše to, že by nekatolík mohl být pohřben na jeho hřbitově“ (Robek 1974, s. 62), protože to z kanonickoprávního hlediska ohrožovalo jeho vlastní spásu. Nezamýšleným důsledkem náboženské tolerance byl tedy vznik zvláštních hřbitovů pro luterány (evangelíky augsburské konfese) a kalvinisty (reformované, evangelíky helvetské konfese) v průběhu osmdesátých let 18. století (obr. 1). Tyto hřbitovy ovšem nevznikly zdaleka ve všech

obcích, kde si evangelíci zřídili své sbory nebo kde se vyskytovali – v ostatních případech byli evangelíci zjevně nadále pohřbíváni na zádušní hřbitovy. Menší množství evangelických hřbitovů vzniklo dále během první poloviny 19. století v souvislosti se vznikem nových evangelických sborů, k další výraznější vlně jejich zakládání však dal popud až konkordát mezi Rakouskem a Svatým stolicem ze srpna 1855 (patent č. 195/1855 ř. z.), který zaváděl světské užívání kanonického práva i v případě pohřbívání.⁵ Od sedmdesátých let 19. století začaly vznikat také první obecní (městské, příp. vesnické) hřbitovy, které jejich vlastníci záměrně nenechali benedikovat římskokatolickou církví, třebaže nadále byla výrazně většinovou, a příslušné hřbitovy mohly proto sloužit nebožtíkům všech vyznání (podle zákona č. 68/1870 ř. z. ve smyslu výnosu ministerstva kultu a vyučování č. 14903 z 22. 5. 1874).

Přestože rakouský konkordát měl vést k úplnému rozhraničení římskokatolických zádušních hřbitovů od pohřebišť jiných vyznání a/nebo obecních, tento záměr se zřejmě nepodařilo dovést do konce. Nejenže evangelické hřbitovy nevznikly všude, kde se věřící obou povolených evangelických vyznání vyskytovali, ale tzv. interkonfesní zákon (49/1868 ř. z.) ještě před vypovězením konkordátu stanovoval možnost pohřbu nekatolíka na zádušní hřbitov v případě, že šlo o pohřeb do rodinného hrobu nebo nebyl-li v místě úmrtí k dispozici hřbitov příslušné církve.⁶ Interkonfesní zákon a – především – další vzrůst počtu obecních hřbitovů vedly k tomu, že další církve povolené na základě zákona o uznání společností náboženských (68/1874 ř. z.), tedy starokatolická církev (1877) a ochranovská Jednota bratrská (1880), o zřízení vlastních pohřebišť ani neusilovaly, a nestála o ně nebo nerealizovala je ani jiná náboženská společenství mimo státem uznané církve, která se sdružovala na základě spolkového zákona – adventisté, baptisté, letniční křesťané, svobodní reformovaní ad. (Nešpor 2012b). Zahraniční ekonomickou podporu, kterou tzv. svobodná evangelická církev (později součást Svobodné reformované církve, resp. dnešní Církve bratrské) získala na vybudování vlastního hřbitova, proto raději využila k stavbě neoficiální modlitebny (Nešpor 2012b, s. 29).

Interkonfesní zákon vstoupil do meziválečné československé legislativy, respektive byl ještě rozšířen (96/125 Sb. z. a n.) a důsledněji uplatňován (Nepostrádatelný rádce 1926, s. 114–119; Bušek 1931, s. 336–337). V praxi to znamenalo pád prakticky všech kanonickoprávních omezení pohřbívání, faktické zobecnění užívání (římskokatolických) zádušních a evangelických hřbitovů. Zároveň byla zákonem o spalování mrtvol (180/1919 Sb. z. a n.) legalizována kremace, podrobněji

⁵ K situaci českých evangelíků v „dlouhém“ 19. století obecně Nešpor a kol. 2010, s. 116–186.

⁶ Týž zákon legalizoval rovněž stav bez vyznání, v praxi se k němu přitom dlouho hlásili spíše věřící státem neuznaných konfesí než skuteční ateisté; srov. Nešpor a kol. 2010, s. 261–282; Gollová 1984, s. 219–220.

specifikovaná následným zákonem o pohřbívání ohněm (464/1921 Sb. z. a n.). I když podíl křemácí rostl jen velmi pomalu (mnohem pomaleji než budování nových krematorií – to se změnilo teprve v poválečném období), k uložení zpopelněných ostatků začala vznikat první kolumbária, a to i mimo stávající hřbitovy. Nadále (až do roku 1988) bylo totiž zakázáno ukládat lidské pozůstatky i ostatky mimo oficiální pohřebiště, ačkoli k tomu v minulosti v ojedinělých případech docházelo (urna Vojty Náprstka v nynějším Náprstkově muzeu, Nešpor, Nešporová 2011, s. 576–591). Důležité bylo také rozšiřování počtu státem uznaných církví a změny v jejich složení. Českojazyční evangelíci obou vyznání se v prosinci 1918 spojili do Česko-bratrské církve evangelické, zatímco „zbytkoví“ němečtí evangelíci vytvořili Německou evangelickou církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (zrušenou v roce 1948 k roku 1945) a evangelíci v českém Slezsku Evangelickou církev a. v. ve východním Slezsku v Československu (dnešní Slezskou církev evangelickou a. v.); všechny tyto církve byly státem uznány jako nástupnické a rozdělily si mezi sebou dosud existující evangelické hřbitovy, byť se to někdy neobešlo bez kontroverzí (např. Nešpor 2009, s. 126). Výstupové hnutí z římskokatolické církve vedlo v lednu 1920 ke vzniku Církve československé (dnešní Církev československá husitská), dále byla státem uznána Náboženská společnost československých unitářů (1930) a na církevní bázi začala fungovat již dříve uznaná Pravoslavná církev. Ačkoli žádnou z těchto církví nic ke zřizování vlastních pohřebišť nenutilo, v některých případech k tomu došlo – nejčastěji se jednalo o kolumbária, jichž byla Církev československá dlouho horlivějším budovatelem než kdokoli jiný (Nešpor, Nešporová 2011, s. 752; srov. Kordule 1937).

Další rozšiřování počtu státem uznaných církví ve druhé polovině 20. století a později naopak na vznik konfesních hřbitovů nemělo (prakticky) žádný vliv.⁷ I když bylo stávajícím, případně nově povoleným církvím ponecháno právo zřizovat hřbitovy a kolumbária (do roku 1966 a znovu podle zákona č. 256/2001 Sb.), stejně jako vlastnická práva k již existujícím, nejpozději v roce 1956 bylo nařízeno, aby se provozovateli pohřebišť prostřednictvím dohod staly obce či stát (Kotrlý 2012, s. 188–189). Církvím vnucené dohody se přitom rozšířily a standardizovaly natolik, že i po roce 1989 obnovená možnost církevní správy hřbitovů zůstala spíše výjimkou (Kotrlý 2012, s. 189–191), a v průběhu komunistické vlády evidentně docházelo také ke změnám vlastnických práv, protože vlastnictví podstatné části dříve existujících (římskokatolických) zádušních nebo evangelických hřbitovů přešlo na obce a jiné subjekty. Obce si přitom často nedělaly starosti se zabíráním soukromých pozemků při rozšiřování hřbitovů, což dodnes tvoří závažný problém pohřební legislativy i praxe, protože tyto pozemky formálně zůstávají

⁷ Jistý význam mělo naopak zrušení Německé evangelické církve a zcizení jejího majetku; v případě kostelů, modliteben a far tuto otázku zkoumal Nešpor (2011c), v případě hřbitovů a dalších nemovitostí dosud nebyla prozkoumána.

v soukromém majetku nebo ve vlastnictví jiných právnických osob (Kotrly 2012, s. 158). Podle platného zákona o pohřebnictví (256/2001 Sb.) mohou být ovšem veřejná pohřebiště zřízena jen na pozemcích ve vlastnictví obcí, církví nebo náboženských společností (§ 17 odst. 1). Vedle toho mohou existovat tzv. neveřejná pohřebiště sloužící výlučně určitým sociálním skupinám (římskokatolické řády a kongregace; židé, případně další náboženské skupiny, jimž jejich víra brání užívat veřejná pohřebiště; příbuzenské skupiny) a od vyhlášky ministerstva zdravotnictví z roku 1988 (19/1988 Sb.) je možné při zachování piety uložit ostatky (tj. především popel) prakticky kamkoli. Neveřejných pohřebišť, jež obvykle navazují na starou tradici, je v současnosti 266 (Eliáš, Kotrly a kol. 2006, s. 15), soukromá uložení ostatků, která se začala výrazně rozšiřovat v posledních asi dvaceti letech, nejsou nijak evidována.

Datové zdroje pro výzkum moderních a současných pohřebišť v Česku

První soupis českých hřbitovů byl sice proveden již na konci 18. století v souvislosti s josefínskou regulací hřbitovů, avšak nenásledovaly po něm žádné další (Kotrly 2012, s. 157). Historický vývoj římskokatolických zádušních hřbitovů v celostátním měřítku lze proto dokumentovat velice kuse, prostřednictvím nedokončených a dávno antikvaných popisů posvátných míst (Ekert 1883–84, Podlaha 1907–13), nebo v některých případech prostřednictvím uměleckohistorické topografie. Stejně tak je tomu v případě druhého nejčastějšího „konfesního“ (resp. v daném případě bezkonfesního) typu pohřebiště, u obecních hřbitovů, které začaly vznikat od sedmdesátých let 19. století. Zvláštní evidence se týká jenom válečných hrobů a vojenských hřbitovů, o které se stará ministerstvo obrany (srov. Stejskal, Šejvl a kol. 2011, s. 339–346). Naopak židovské hřbitovy včetně již zaniklých poměrně přesně eviduje Židovské muzeum v Praze (Gruber, Myers 1994, s. 92–125; srov. Kotrly 2012, s. 160); podle této evidence jde o 397 pohřebišť.

Hřbitovů nekatolických křesťanských církví je mnohem méně. V případě evangelických hřbitovů – tedy hřbitovů zřízených a spravovaných Augsburgskou či Reformovanou církví, respektive v meziválečném období Českobratrskou církví evangelickou, Německou evangelickou církví a Evangelickou církví a. v. ve východním Slezsku, a v poválečném období Českobratrskou církví evangelickou a Slezskou církví evagelickou a. v. – obsahuje relativně úplné údaje encyklopedie evangelických kostelů, zpracovaná na základě dobových dokumentů a informací z jednotlivých sborů (Nešpor 2009). Podle tohoto zdroje vzniklo na území nynějšího Česka od konce 18. století (minimálně) 244 evangelických hřbitovů.⁸ Naproti

⁸ Encyklopedie eviduje také hřbitovy (a další nemovitý církevní majetek) na území českých zemí v období Rakouska / Rakouska-Uherska, které v roce 1920 připadlo Polsku (polská část

tomu historie hřbitovů Církve československé (husitské) a menších křesťanských církví, jichž byl ovšem poměrně malý počet, není zpracována vůbec a neexistují k ní žádné celostátní prameny.

Nejvýznamnějším (dlouho také oficiálně jediným) typem mimohřbitovního pohřebiště jsou kolumbária pro uložení zpopelněných ostatků. Jejich soupis v meziválečném období prováděl Spolek Krematorium (dnešní Společnost přátel žehu), který jej pravidelně publikoval ve svém časopise *Krematorium / Žeh* (Nešpor, Nešporová 2011, s. 752). V období po druhé světové válce tato evidence zanikla, v zásadě však také ztratila smysl: kolumbária se stala v podstatě standardní součástí většiny existujících hřbitovů, zatímco v meziválečném období šlo spíše o výjimku. První kolumbária vznikala častěji mimo existující hřbitovy, především v kostelech a modlitebnách Církve československé (husitské) a Českobratrské církve evangelické. Podle poslední dostupné celorepublikové evidence z roku 1936 (další už neobsahovaly území odstoupená po Mnichovu 1938) bylo v českých zemích celkem 146 urnových pohřebišť a kolumbárií (Popelnicová pohřebiště 1936).

Současný stav lokalizace, typu a vlastnictví českých hřbitovů dokumentuje soupis vzniklý pod vedením Vojtěcha Eliáše a Tomáše Kotrlého, podle kterého v roce 2006 bylo 3 370 pohřebišť ve vlastnictví obcí a státu, 1565 ve vlastnictví Římskokatolické církve, 241 jednotlivých Židovských náboženských obcí, 145 Českobratrské církve evangelické, 35 Slezské církve evangelické a. v., 10 Církve československé husitské a 1 Církve adventistů sedmého dne; dalších 75 pohřebišť vlastnily fyzické osoby a u 358 nebylo vlastnictví určeno (Eliáš, Kotrlý 2006, s. 17). Další vývoj vlastnických vztahů (a zániku některých pohřebišť) byl už jen dílčí: podle aktualizované internetové verze soupisu v roce 2014 vlastnily 3 284 hřbitovů obce či stát, 1 369 Římskokatolická církev, 227 Židovské obce, 123 Českobratrská církev evangelická, 28 Slezská církev evangelická a. v., 5 Církve československá husitská, 56 fyzické osoby, 31 právnické osoby a u 372 hřbitovů není vlastnictví určeno.⁹ Eliášův a Kotrlého soupis umožňuje při kombinaci s jinými zdroji alespoň jistou míru retrospektivy: eviduje minimální hřbitovní vlastnictví jednotlivých církví, které oproti minulosti samozřejmě nerostlo, a naopak – v případě evangelických hřbitovů – umožňuje zjistit, která pohřebiště v období vlády komunistického režimu nebo později přešla do vlastnictví obcí či státu.

Těšínska), ty nejsou započteny. Do uvedeného počtu nejsou zahrnuty ani 4 předtoleranční evangelické hřbitovy, zvláštní evangelická oddělení na městských hřbitovech (celkem 4), ani přesuny hřbitovů v téže lokalitě.

⁹ <http://www.pohrebiste.cz/stranky/archiv/database>. Mezi roky 2006 a 2014 se počet pohřebišť snížil o 305, v některých případech však mohlo jít jen o katastrální přeznačení (sloučení parcel).

Vznik a geografické rozložení evangelických hřbitovů

Jak plyne z výše uvedeného, početně a namnoze i věcně nejvýznamnějším typem nekatolického křesťanského konfesního pohřebiště na území moderního Česka jsou hřbitovy evangelických církví. Jejich více než dvoustletá (v ojedinělých případech i starší) historie přitom ukazuje zásadní proměny v chápání místa posledního odpočinku vázané na změny pojmání konfesionální identity, celospolečenský vývoj a řadu dalších faktorů ovlivňujících jednotlivé charakteristiky i samotnou existenci těchto pohřebišť až do současnosti. Dostupné datové zdroje přitom umožňují provedení komplexní historickogeografické analýzy všech evangelických hřbitovů na území současného Česka.

Náboženská tolerance, vyhlášená v říjnu 1781, vedla ke vzniku 12 sborů augsburského vyznání v Čechách, 14 na Moravě a 5 ve Slezsku (dalších 6 bylo mimo území dnešního Česka) a 38 sborů helvetského vyznání v Čechách a 17 na Moravě; čtyři sbory byly později suspendovány (Nešpor 2009, s. 16–17). Evangelické sbory se přitom samozřejmě ustavily jen v oblastech, kde tajní nekatolíci přečkali období protireformace, tedy především nedaleko hranic s evangelickou cizinou a v odlehlých, pro dosavadní církevní správu obtížně dostupných lokalitách (Polabí, Českomoravská vrchovina). V následujícím období, které je označováno za toleranční dobu (do roku 1861, kdy došlo k formálnímu zrovnoprávnění rakouských evangelíků), vzniklo už jen deset nových evangelických sborů (z toho dva znovuzřízením suspendovaných sborů), buď z důvodů rozdělení obtížně církevně spravovatelných sborů nebo kvůli migracím (Nešpor 2009, s. 17–18). Tuto lokální a regionální diferenciaci tolerančních evangelických komunit přibližuje obrázek 1.

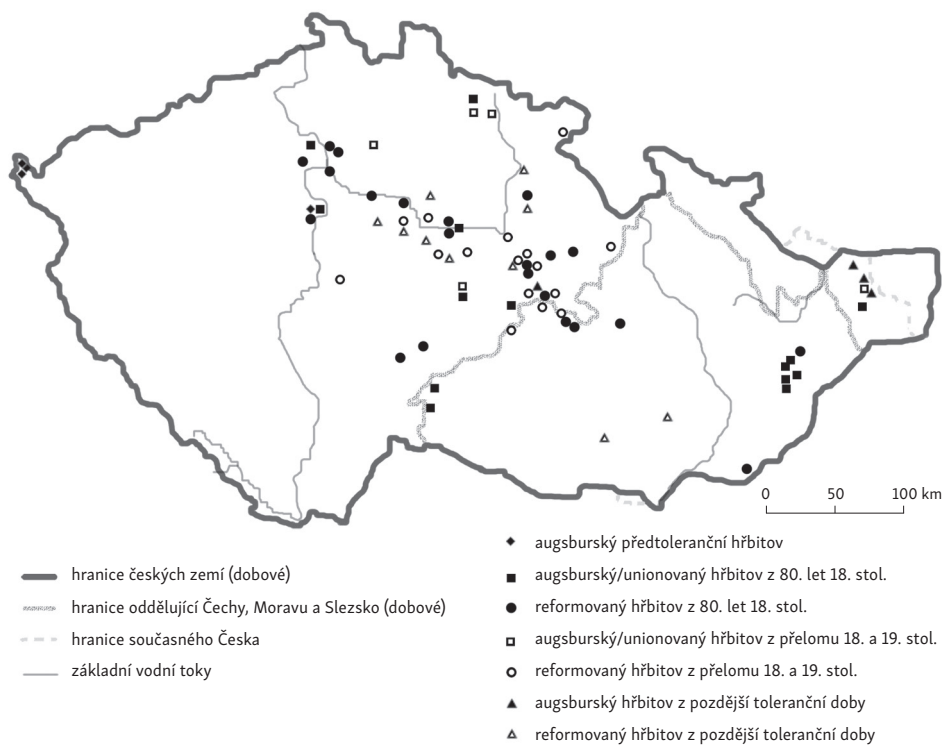
Evangelické sbory měly povinnost postavit si církevní budovy (modlitebny, fary, příp. i školy) a vydržovat své duchovní, aniž přitom byli jejich členové zbaveni plateb římskokatolickým duchovním, jejich ekonomický provoz proto zdaleka nebyl jednoduchý. To bylo asi hlavním důvodem, proč zdaleka ne všechny evangelické sbory usilovaly o poměrně nákladné zřízení vlastního hřbitova. V průběhu osmdesátých let 18. století, která jsou považována za období konsolidace tolerančního evangelictví v českých zemích (Just, Nešpor, Matějka a kol. 2009, s. 160–168), bylo zřízeno jen 35 evangelických hřbitovů, ve všech případech v sídlech sborů (obr. 2). V případě, že v dané obci sídlil jak luterský, tak kalvínský sbor, byl evangelický hřbitov zřízen oběma vyznáními společně. Zároveň však existovalo 48 evangelických sborů bez vlastního hřbitova. Dalších 22 evangelických hřbitovů bylo založeno na přelomu 18. a 19. století, tedy v období, kdy se příslušné komunity ekonomicky rozmohly natolik, aby si to mohly dovolit. V 15 případech přitom šlo o celosborové hřbitovy, zatímco 7 dalších bylo zřízeno mimo sídla sborů jako druhé sborové hřbitovy vedle již existujících. Jinak řečeno, stále ještě plných 33 evangelických sborů nemělo vlastní hřbitov a své mrtvé pochovávalo na místní, ipso facto římskokatolické zádušní hřbitovy. Tento stav se až do vyhlášení konkordátu

Obr. 2 – „Klasický“ evangelický hřbitov (v popředí), rovnocenný s římskokatolickým a současně od něj oddělený, se dochoval například v obci Sněžné. Foto autor.

v roce 1855 příliš nezměnil: přibylo 8 celosborových hřbitovů (z toho dva v nově zřízených sborech) a 5 „druhých“ hřbitovů, sloužících členům sboru vzdálenějším od jeho centra.

Vezmeme-li v úvahu i evangelické hřbitovy (obr. 2) předtolerančního původu a mění se strukturu evangelických sborů, v polovině 19. století bylo v Čechách, na Moravě a v českém Slezsku 94 evangelických sborů, z nichž jen 63 (67 %) mělo vlastní konfesní hřbitov a pouhých 12 (13 %) dva hřbitovy. Obrázek 3 přitom ukazuje značné rozdíly v jejich lokalizaci vzhledem k příslušným církevním sborům (srov. obr. 1). Zatímco v Čechách měla vlastní hřbitov velká většina sborů, zejména těch vzniklých v rané toleranční době, ve Slezsku a především na Moravě to bylo spíše výjimkou. Kromě specifického Valaška s relativně velkou koncentrací evangelíků (a Těšínska, kde tamní evangelíci využívali hřbitovy v nynějším Polsku) se jednalo hlavně o lokality blízko české hranice. Tato skutečnost dovoluje vyslovit hypotézu, že ke zřízení příslušných hřbitovů došlo „nápodobou“, protože u sousedních evangelíků v Českém království byly standardem (totéž by platilo i v případě jihovýchodu Moravy, kde existovaly podobné vazby na Slovensko, a rovněž v případě Valaška s jeho vazbami na Těšínsko). Celkové relativně vyšší rozšíření evangelických hřbitovů v Čechách oproti Moravě (příp. i Slezsku) dává

Obr. 3 – Evangelické hřbitovy v českých zemích do uzavření konkordátu (1781–1854), mimo oblast polského Těšínska. Zpracováno podle: Nešpor 2009.

tušit rozdílné postoje zemské, případně i krajské správy vůči tolerovaným evangelíkům: striktnější podmínky v Čechách je k tomu v duchu dobové, o římskokatolické kanonické právo se opírající legislativy nutily, zatímco větší benevolence na Moravě nikoli, nezávisle na velikosti či míře bohatství jednotlivých evangelických komunit. Tyto dosti silné hypotézy by mohl potvrdit historický výzkum, dosud částečně provedený jen v případě Slezska (Spratek 2002a, b; Nešpor 2014).

Mnohem větší počet evangelických hřbitovů vznikl až ve druhé polovině 19. století v souvislosti s rakouským konkordátem. V období 1855–1868 se jednalo asi o 33 augsburských a 59 reformovaných hřbitovů,¹⁰ které v zásadě doplnily stávající oblasti s evangelickými sbory, především pochopitelně na Moravě (případně se jednalo o hřbitovy u nově vznikajících sborů). Ani konkordátní legislativa však nedokázala zajistit, aby všechny evangelické sbory měly vlastní konfesní pohřebiště. Na Moravě a ve Slezsku zůstávalo bez vlastního hřbitova 5 augsburských

¹⁰ Dobu vzniku dalších 19 evangelických hřbitovů nejsme s to určit.

Obr. 4 – Jeden z nejmenších hřbitovů v Česku, evangelický hřbitov ve Svěbohově, byl hlavně prestižní záležitostí (malé) místní evangelické komunity – bylo „nutné“ mít vlastní hřbitov, i když jen pro pár rodin. Foto autor.

a 2 reformované sbory, s jedinou výjimkou od počátku toleranční doby. V Čechách se jednalo o plných 14 sborů (9 augsburských a 6 reformovaných), deset z nich však vzniklo teprve nedávno a vlastní hřbitov dosud nestačily založit. Příznačné přitom je, že posledně uvedený případ, stejně jako jeho jedinou moravskou analogii, představovaly sbory městské. Jednalo se o sbory nové, vzniklé díky urbanizaci; přitom je pravděpodobné, že liberálnější orientované městské rady na zřízení evangelických hřbitovů „netlačily“, ačkoli to odporovalo dobové legislativě. Konkordát nebyl v české společnosti přijat zdaleka bezproblémově a měl řadu odpůrců (Nešpor a kol. 2010, s. 21–24, s. 102), což se mohlo projevit právě tímto vůči evangelíkům vstřícným postojem. Naopak na venkově můžeme sledovat – až na pár specifických výjimek – dotvoření evangelické hřbitovní struktury v návaznosti na existující církevní sbory. Prakticky všechny již totiž disponovaly vlastními hřbitovy, nově vzniklo také dalších 58 „druhých“ (v některých případech i třetích a dalších) hřbitovů v jednotlivých sborech.

Tento vývoj pokračoval i po odstranění konkordátních omezení, nehledě ke skutečnosti, že už vlastně nebyl z legislativního hlediska nutný. V období 1869–1918 tak vzniklo dalších 19 augsburských a 28 reformovaných hřbitovů.

Jenom ve dvanácti případech přitom šlo o městské hřbitovy, ačkoli nově vznikající evangelické sbory byly až na malé výjimky městského charakteru. Předpokládaný liberální přístup měšťanů k pohřbívání evangelíků zjevně trval a nově se projevil také zakládáním (bezkonfesních) obecních hřbitovů, na nichž mohli být pohřbíváni bez jakéhokoli omezení. Ve čtyřech případech jim městské rady vyšly dokonce vstříc natolik, že jim dovolily evangelické posvěcení části obecního hřbitova (Nešpor 2009, s. 97, 150, 152, 331). Naproti tomu na venkově bylo zřizování dalších evangelických hřbitovů často motivováno čistě praktickými důvody, neboť jen tak „přestane konečně nepříjemné přenášení mrtvol“ na vzdálený hřbitov (Evangelické hlasy 1914). Možná však šlo i o prestižní záležitost. Jestliže se totiž evangelíci po odstranění tolerančních omezení vzhledu svých modliteben doslova předháněli, aby jim dali co možná honosný „výzor“ (Altová 2009; Just, Nešpor, Matějka a kol. 2009, s. 202–208, 238–241), je pravděpodobné, že analogickým způsobem vnímali také vlastnictví (a vzhled) svých konfesních hřbitovů. Druhá polovina 19. a počátek 20. století byly každopádně obdobím (v rámci ekonomických možností jednotlivých sborů) velkolepých stavebních úprav existujících i nově zřizovaných evangelických hřbitovů, na některých z nich přitom vznikly i samostatné kaple a/nebo zvonice.

Meziválečné nebo výjimečně i pozdější¹¹ období už představovalo jen doznívání budování evangelických konfesních hřbitovů, vzniklo jich pouhých 12–21¹² (obr. 4). Ve většině případů přitom šlo o poslední případy dosavadních trendů, jenom tři hřbitovy byly založeny v oblastech, kde se dosud evangelíci nevyskytovali a nové sbory zde vznikly z přestupového hnutí po první světové válce. Vzniklo-li v meziválečném období 52 nových sborů Českobratrské církve evangelické a 1 sbor Evangelické církve a. v. ve východním Slezsku (Slezské církve evangelické a. v.), třebaže nejen kvůli přestupovému hnutí, představovalo to každopádně velmi malý podíl; na 11 nových sborů Německé evangelické církve nevznikl žádný nový hřbitov. Zdůvodnění zakládání konfesních pohřebišť tím, že obecní – nebo přinejmenším fakticky obecní – hřbitovy byly sice bez problémů použitelné, avšak „hřbitov vedle katolické fary znamená vždycky jakési pouto k církvi římské“ (První hřbitov 1926, s. 11), zjevně nebylo s to širěji mobilizovat. Výrazněji se ostatně neuplatnily ani pokusy o instalaci kolumbárií do (nově stavěných) evangelických modliteben, třebaže zdůvodňované „zvykem českých bratří ukládat své mrtvé kolem kostelů“ (Nešpor 2009, s. 123, 303, 371). Čeští, moravští a slezští evangelíci

¹¹ Poslední známý evangelický hřbitov vznikl v roce 1950 v Křižánkách na Vysočině; Nešpor 2009: 249. Vzhledem k tomu, že nelze časově určit vznik několika hřbitovů Slezské církve evangelické a. v., uváděných Eliášem a Kotrlým (2006), může jít i o pozdější případy.

¹² Počet 12 vychází z údajů encyklopedie evangelických kostelů (Nešpor 2009), počet 21 je doplněn o časově neurčitelné hřbitovy Slezské evangelické církve a. v. zmíněné v předchozí poznámce.

postupně ztratili zájem na tomto typu konfesního vymezení. Ve druhé polovině 20. století často došlo i k odstranění hřbitovních zdí, které doposud oddělovaly evangelické a římskokatolické hřbitovy, stejně jako k převodu jejich podstatné části do vlastnictví (nejen správy) obcí.

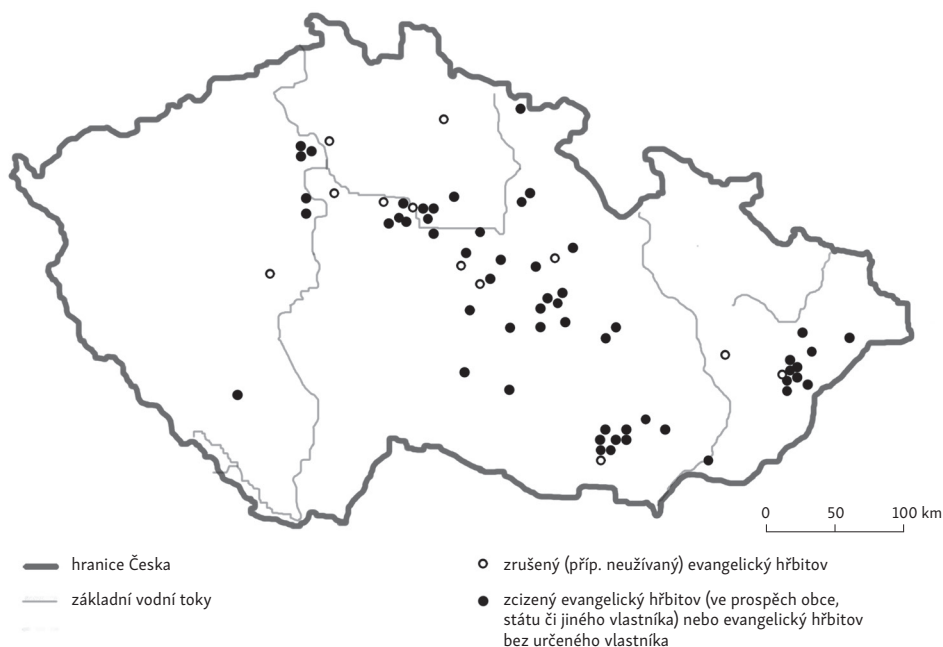
Zánik církevního vlastnictví evangelických hřbitovů

Z dostupných pramenů celostátní povahy můžeme (prozatím) sledovat pouze změny či zánik církevního vlastnictví evangelických hřbitovů ve 20. století. Na jeho počátku, před rokem 1918, bylo v českých zemích 96 augsburských (příp. unionovaných) a 131 reformovaných hřbitovů, které si rozdělily nástupnické církve. 171 hřbitovů připadlo Českobratrské církvi evangelické, jež k nim v meziválečném období zřídila 10 dalších, 37 hřbitovů připadlo Německé evangelické církvi a 19 hřbitovů Evangelické církvi a. v. ve východním Slezsku (Slezské církvi evangelické a. v.), která v meziválečném období vybudovala 1 nový hřbitov. Ze hřbitovů vlastněných Německou evangelickou církvi, která byla po druhé světové válce likvidována, přinejmenším 12 připadlo Českobratrské církvi evangelické a 4 Slezské církvi evangelické a. v. (všechny údaje podle Nešpor 2009). K tomu je třeba připočíst 9 časově neurčených hřbitovů v majetku Slezské církve evangelické a. v.

Porovnáním se současným stavem je zjevné, že podstatná část konfesionálních hřbitovů v průběhu druhé poloviny 20. století změnila vlastníka, respektive stala se obecními, nebo byla zrušena. Avšak zatímco v případech Českobratrské církve evangelické jde o úbytek 68 (33 %) hřbitovů, Slezská církev evangelická a. v. zřejmě neztratila žádný, i když ne všechny jsou dnes ještě využívány (především kvůli fyzickému stavu způsobenému důlní činností – příkladem může být zanikající hřbitov v Karviné-Dolech).¹³ Souvislost s vysokou mírou religiozity daného regionu je přitom nasnadě. Rovněž v případech Českobratrské církve evangelické nebyl úbytek církevních hřbitovů rozšířen rovnoměrně na celém území Česka.

Obrázek 5 ukazuje, že „větší naději“ na zobecnění měly hřbitovy v tradičních venkovských evangelických oblastech (střední Čechy, českomoravské pomezí, Valašsko a jihovýchodní Morava). Zatímco v prvních dvou případech jde nepochybně o důsledek urbanizace a odcírkevnění, které tradiční české sbory postihlo velmi silně, druhé dva nabízejí diametrálně odlišné výklady. Další výzkum by měl ukázat, šlo-li o důsledek relativně vysokého podílu evangelického obyvatelstva v těchto oblastech/lokalitách, který v očích věřících zajišťoval náležitou správu

¹³ Výpočet se opírá o Eliášův a Kotrlého soupis z roku 2006 (Eliáš, Kotrlý 2006), v případech většího množství (parcel) hřbitovů v dané lokalitě (katastrálním území) započítává pouze jeden; to vysvětluje drobné odchylky oproti výše citovaným údajům o počtu současných církevních hřbitovů.

Obr. 5 – Evangelické hřbitovy zrušené nebo zcizené ve druhé polovině 20. století. Zpracováno podle: Eliáš, Kotrlý 2006; Nešpor 2009.

bývalých konfesionálních hřbitovů i po jejich zobecnění, nebo naopak o důsledek protievangelického boje, ať už ze strany sekulárního státu, nebo (skrytého) působení katolického obyvatelstva, jež i přes relativní početnost evangelíků zůstávalo ve většině, přinejmenším na regionální úrovni. Všech uvedených oblastí se dotklo také úplné rušení evangelických hřbitovů, nebo přinejmenším ztráta jejich funkce, mnohem četnější však bylo v prvních dvou a v dalších, silně sekularizovaných oblastech Čech.

Závěrem

Přestože tematika evangelických pohřebišť na území dnešního Česka tvoří jen jednu z (možných) výzkumných oblastí nekrogeografie, prokazuje nepochybnou možnost a účelnost sociálněgeografického studia náboženského rozložení obyvatelstva a jeho praktických důsledků, a to včetně jejich historického vývoje. Nekatolické (především evangelické) církevní hřbitovy byly zřizovány jenom v určitých oblastech a za určitých podmínek, přičemž samotná existence vyššího podílu evangelického obyvatelstva byla sice podmínkou nutnou, nikoli však

postačující. Analogické faktory se uplatnily také v případě jejich dosti častého zcizování nebo rušení ve druhé polovině 20. století, i když v některých případech zdánlivě paradoxním způsobem.

Zakládání evangelických konfesních hřbitovů na naprosté většině území dnešního Česka umožnila josefinská náboženská tolerance. Její specifické podmínky a jejich konkrétní lokální a regionální aplikace v závislosti na mocenských poměrech ve společnosti i ekonomických a sociálních podmínkách života jednotlivých evangelických sborů však vedly k tomu, že si jen menší část těchto náboženských společenství zřídila vlastní pohřebiště; častější to přitom bylo v Čechách než na Moravě a ve Slezsku. Další výraznou vlnu zřizování evangelických hřbitovů přinesl rakouský konkordát po polovině 19. století, ani ten však nevedl ke vzniku hřbitovů ve všech evangelických sborech. Častější to bylo na Moravě a ve Slezsku, kde podíl evangelických sborů se hřbitovy předčil jejich podíl v Čechách, a ve venkovských oblastech, nehledě k tomu, že nové evangelické sbory vznikaly spíše ve městech. Budování konfesních hřbitovů se totiž stalo namnoze prestižní záležitostí, ve městech je naproti tomu omezoval vstřícný postoj mnoha městských rad vůči nekatolíkům, vedoucí ke zřizování bezkonfesních obecních hřbitovů.

Přestože se po první světové válce objevily snahy pokračovat ve zřizování nových evangelických hřbitovů, k nimž částečně přispělo i zvýšení počtu evangelických církví (rozdělení stávajících etablovaných církví, nové církve se v tomto ohledu prakticky neuplatnily), nebyly příliš úspěšné a pozdější vývoj ve 20. století přinesl spíše zánik konfesně vymezených pohřebišť. Čeští evangelíci více využili možnosti využívat místní hřbitovy, které se staly fakticky a později i formálně bezkonfesními, a nebránili se ani zcizování existujících evangelických hřbitovů. K tomu docházelo častěji ve venkovských oblastech vinou urbanizace a odcírkevňování, překvapivě však i v některých oblastech s trvajícím vysokou mírou evangelické religiozity (Valašsko), zatímco v jiných prakticky vůbec (Slezsko a zejm. Těšínsko). Ačkoli podle Davieové tvoří „péče o smrt“ jednu z nejvýznamnějších funkcí etablovaných církví v moderní společnosti, ne-li tu vůbec nejdůležitější (Davie 2007, s. 242), v případě většiny současných českých evangelíků to již neimplikuje církevní vlastnictví a užívání a osobní či církevní péči o zvláštní konfesní hřbitovy. I když je pravděpodobné, že alespoň někteří z nich k tomu byli donuceni tlakem vnějších okolností, přijali to za své a vývoj po roce 1989 v tomto směru nepřinesl žádnou výraznou změnu – zmiňované vnější okolnosti ostatně nebyly jen politické povahy.

Vrátíme-li se ke konceptualizaci hřbitova jako specifického místa uložení lidských pozůstatků a ostatků (Rugg 2000, s. 261–266), v případě českých evangelických hřbitovů došlo ke snížení významu přinejmenším dvou ze čtyř jejich základních charakteristik: formálního vlastnictví a z něj plynoucího významu a vztahu k osobním a skupinovým identitám; tím mohlo být dotčeno i zakoušení posvátnosti těchto míst, což je další charakteristika, z dostupných dat to však nelze tvrdit. I pokud by tomu tak nebylo, potvrzuje se nicméně zjištění Hupkové (2013,

s. 105), že v souvislosti s proměnou významu jednotlivých funkčních aspektů „*deathscapes*“ klesá veřejný význam hřbitovů, zatímco i podle Nešporové (2008, 2013) roste důležitost jiných typů míst spojených se smrtí, truchlením a vyjadřováním smutku či památky na zesnulého; tato místa přitom nemusí být spojena s uložením ostatků (a prakticky nemohou být spojena s uložením lidských pozůstatků).

Cílem tohoto článku bylo vedle konkrétního výzkumu evangelických hřbitovů na území Česka poukázat na možnosti nekrogeografického studia a upozornit na existující a nedostatečně využívané datové zdroje; jejich potenciál přitom zdaleka nebyl vyčerpán. Další výzkumy by proto mohly věnovat pozornost kupříkladu vlivu relativního prostorového zastoupení jednotlivých církví a náboženských společností, případně i různých empiricky detekovatelných forem víry, ale stejně tak působení orgánů územních celků na vlastnictví hřbitovů a pohřební praxi vůbec, ve všech případech jak v různých historických obdobích, tak v současnosti. Dále je nezbytné zabývat se změnami typů a funkcí „*deathscape(s)*“: sloučení všech jejich aspektů v tradičních hřbitovech je zjevně minulostí, což platí pro všechny konfese (třebaže asi s rozdílnou mírou intenzity), výzkum by proto měl reagovat na množící se počet (typů) míst spojených se smrtí a následným různorodým vyjadřováním zármutku a/nebo vzpomínky na zemřelého. Nekrogeografie se jeví jako dosud zanedbávaná, o to však slibnější oblast sociální geografie.

Literatura

- ALTOVÁ, B. (2009): Možnosti studia evangelické sakrální architektury. *Lidé města*, 11, 3, 493–552.
- BUŠEK, V. (1931): Poměr státu k církvím v ČSR. In: *Československá vlastivěda V. Stát*. Sfinx – Janda, Praha, 324–361.
- COOK, K. (2011): *Deathscapes: memory, heritage and place in cemetery history*. Magisterská práce, McMaster University, Hamilton, <https://macsphere.mcmaster.ca/handle/11375/10902?mode=full> (7. 3. 2015).
- ČHK (1930): *Hřbitov*. In: Tumpach, J., Podlaha, A. (eds.): *Český slovník bohovědný*. V. Kotrba, Praha, 81–84.
- DAVIE, G. (2007): *The sociology of religion*. Sage, London.
- EKERT, F. (1883–84): *Posvátná místa král. hl. města Prahy I.–II. Dědictví sv. Jana Nepomuckého*, Praha, 479 + 539 s.
- ELIÁŠ, V., KOTRLÝ, T. a kol. (2006): *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice*. MMR ČR, KTF UK, Praha.
- EVANGELICKÉ HLASY (1914): *Zpráva. Evangelické hlasy*, 2, 6, 74.
- GOLLOVÁ, M. (1984): *Počátky české volnomyšlenkářské a bezvěrecké organizace*. *Československý časopis historický*, 32, 218–249.
- GRUBER, S., MYERS, P. (1994): *Survey of historic Jewish monuments in the Czech Republic*. Jewish Heritage Council, New York, http://www.heritageabroad.gov/Portals/0/documents/reports/survey_czech.pdf (31. 7. 2014).
- HAŠKOVCOVÁ, H. (2000): *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Galén, Praha.

- HAVLÍČEK, T. (2007): Nové trendy výzkumu v religiózní geografii. In: Švec, P., Vančura, M. (eds.): Česká geografie v evropském prostoru – vyžádané přednášky, Sociogeografické procesy. Sborník příspěvků z 21. sjezdu ČGS. Nakladatelství ČGS, Praha, 67–72.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2008): Religious landscape in Czechia: new structures and trends. *Geografie*, 113, 3, 302–319.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2013): Sacred structures in the landscape. The case of rural Czechia. *Scottish Geographical Journal*, 129, 2, 100–121.
- HUPKOVÁ, M. (2010a): Spatial differentiation of necrogeographical aspects in Czechia: causes, consequences and features in landscape. *Folia geographica*, 15, 50, 27–42.
- HUPKOVÁ, M. (2010b): Family networking in the Czech countryside. The funeral ceremony as a factor in preserving family relationships in the Czech countryside. *Geographia Polonica*, 83, 2, 5–18.
- HUPKOVÁ, M. (2013): Kultura pohřbívání Západního světa v kontextu společensko-politických proměn. Disertační práce, PřF UK, Praha.
- HUPKOVÁ, M. (2014): The link between the popularity of cremation in the Czech Republic and religious faith. *Prace geograficzne*, 137, 69–899.
- JUST, J., NEŠPOR, Z. R., MATĚJKA, O. a kol. (2009): Luteráni v českých zemích v proměňách staletí. *Lutherova společnost*, Praha.
- KNIFFEN, F. (1967): Necrogeography in the United States. *Geographical Review*, 57, 3, 426–427.
- KONG, L. (1990): Geography and religion: trends and prospects. *Progress in Human Geography*, 14, 3, 211–233.
- KONG, L. (1999): Cemeteries and columbaria, memorials and mausoleum. Narrative and interpretation in the study of deathscapes in geography. *Australian Geographical Studies*, 37, 1, 1–10.
- KONG, L. (2004): Religious landscapes. In: Duncan, J. S., Johnson, N. C., Schein, R. H. (eds.): *A Companion to cultural geography*. Blackwell, Oxford, 365–381.
- KORDULE, S. (1937): Kremace se stanoviska Církve čsl. *Žeh*, 28, 6–7, 86–87.
- KOTRLÝ, T. (2008): K proměnam postavení hrobníka. *Český lid*, 95, 3, 273–292.
- KOTRLÝ, T. (2011): Právněpastorační aspekty pohřbívání. *Studia theologica*, 13, 1, 121–154.
- KOTRLÝ, T. (2012): Pohřebnictví. Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků. *Linde*, Praha.
- MADDRELL, A., SIDAWAY, J. D., eds. (2010): *Deathscapes: spaces for death, dying, mourning and remembrance*. Ashgate, Farnham.
- MAIELLO, G. (2005): Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni. *Český lid*, 92, 1, 35–47.
- NAVRÁTILOVÁ, A. (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, Praha.
- NEPOSTRÁDATELNÝ RÁDCE (1926): *Nepostrádatelný rádce občanů bez vyznání. Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu*. Vydavatelství Volné myšlenky, Praha, 191 s.
- NEŠPOR, Z. R. (2007): Demontrace konfesionality prostřednictvím pohřebních rituálů v českých zemích po vydání Tolerančního patentu. In: Holý, M., Mikulec, J. (eds.): *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*. HÚ AV ČR, Praha, 265–295.
- NEŠPOR, Z. R. (2009): *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Kalich, Praha.
- NEŠPOR, Z. R. a kol. (2010): *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Scriptorium, Praha.
- NEŠPOR, Z. R. (2011a): *Socioekonomie spalování mrtvol, aneb neznámá kapitola z dějin české sociologie a pojišťovnictví*. Pantheon, 6, 2, 22–47.

- NEŠPOR, Z. R. (2011b): Birth of the "cremation power". Growth in cremation and building of crematoria in the Czech Republic. In: Rotar, M., Teodorescu, A. (eds.): Dying and death in 18th-21st century Europe. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 248-262.
- NEŠPOR, Z. R. (2011c): Mizení náboženství z veřejného prostoru. Kostely, kaple, modlitebny a fary Německé evangelické církve. Lidé města, 13, 3, 397-441.
- NEŠPOR, Z. R. (2012a): „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život“ - žeh. Kremační hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století. In: Havelka, M. a kol.: Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století. Mervart, Červený Kostelec, 313-326.
- NEŠPOR, Z. R. (2012b): Modernizace českého evangelického prostředí: případ svobodných církví. Český časopis historický, 110, 1, 20-51.
- NEŠPOR, Z. R. (2013): Cremation movement in the Czech Lands in the 20th century. In: Venbrux, E. et al. (eds.): Changing European death ways. LIT, Münster, 119-140.
- NEŠPOR, Z. R. (2014): Slezsko v dějinách českého a moravského protestantismu 17.-18. století. Slezský sborník, 112, 2, 179-191.
- NEŠPOR, Z. R., NEŠPOROVÁ, O. (2011): „V žáru lásky se život započal - v žáru ohně se končí.“ Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti. Soudobé dějiny, 18, 4, 563-602.
- NEŠPOROVÁ, O. (2006): Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin. Český lid, 93, 4, 387-404.
- NEŠPOROVÁ, O. (2007a): Believer perspectives on death and funeral practices in a non-believing country. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 43, 6, 1175-1193.
- NEŠPOROVÁ, O. (2007b): Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století. Soudobé dějiny, 14, 2-3, 354-378.
- NEŠPOROVÁ, O. (2008): Veřejná připomínka smrti - pomníčky u silnic obětem dopravních nehod. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 44, 1, 139-166.
- NEŠPOROVÁ, O. (2009): Smrt jako konec nebo začátek? O (ne)víře v posmrtný život. Lidé města, 11, 3, 463-491.
- NEŠPOROVÁ, O. (2011): Obřady loučení se zemřelými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby? Sociální studia, 8, 2, 57-85.
- NEŠPOROVÁ, O. (2013): O smrti a pohřbívání. CDK, Brno.
- PODLAHA, A. (1907-13) Posvátná místa Království Českého. Arcidiecese Pražská I.-VII. Dědictví sv. Jana Nepomuckého, Praha, 319, 373, 363, 319, 172, 227, 350.
- Pohřebiště (2014). Databáze českých pohřebišť, <http://www.pohrebiste.cz/stranky/archiv/database> (31. 7. 2014).
- Popelnicová pohřebiště (1936): Popelnicová pohřebiště v ČSR. Krematorium, 27, 11, 167-168.
- První hřbitov (1926): První hřbitov. Českobratrské hlasy, 14, 2, 10-12.
- PŘIDALOVÁ, M. (1998): Proč je moderní smrt tabu? Sociologický časopis, 34, 3, 347-361.
- RAJČANOVÁ, M. (2001): Sociální život mrtvol. Jednání a identity zemřelého na cestě k pohřbení. Biograf, 25, 25-47.
- ROBEK, A. (1974): Lidové zdroje národního obrození. Univerzita Karlova, Praha.
- RUGG, J. (2000): Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery? Mortality, 5, 3, 259-275.
- SPRATEK, D. (2002a): Právní poměry evangelické církve na Těšínsku v letech 1709-1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku. Revue církevního práva, 21, 17-50.
- SPRATEK, D. (2002b): Právní poměry evangelické církve na Těšínsku v letech 1709-1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku. Revue církevního práva, 22, 93-126.
- STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. (2011): Pohřbívání a hřbitovy. Kluwer, Praha.

ŠPATENKOVÁ, N. (2008): Poradenství pro pozůstalé. Grada, Praha.

WINTER, Z. (1895–96): Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století I.–II. ČAVSU, Praha.

SUMMARY

Protestant cemeteries in Czechia: a necrogeographical perspective

Necrogeography, which was neglected as a field of study until relatively recently, provides a major research opportunity for both social geography and interdisciplinary cooperation between historians, sociologists and social geographers. With regard to the Czech Lands (the present-day Czechia), nationwide historical and geographical data have recently become available on Jewish and Protestant cemeteries, in addition to historical information on columbaria, both religious and civil, whereas no adequate sources are available on (significantly more common) Roman Catholic and civil cemeteries; moreover, very little information yet exists on relatively rare Czechoslovak (Hussite) Church cemeteries.

The author adopted the history and local and regional distribution of Czech Protestant cemeteries as the theme of his necrogeographical research project. Lutheran and Reformed cemeteries initially emerged following the issuance of the Patent of Toleration in the Habsburg Monarchy at the close of the 18th century (1781). Primarily due to economic reasons, many congregations were unwilling or unable to establish their own cemeteries and illegally buried their dead in Roman Catholic cemeteries. Only in certain regions, particularly in Bohemia, Protestants were forced to establish their own cemeteries, while in Moravia Protestant cemeteries appeared principally in the borderland. The next wave of establishment of Protestant cemeteries took place in the mid-19th century following the issuance of the Austrian concordat (1855) which emphasized the exclusivity of Roman Catholic burial fields. Protestants were thus forced to establish new cemeteries; nevertheless, a small, but significant number of their congregations remained without their own cemeteries. Subsequently, legislation in the late 19th century and particularly that passed by the newly-independent Czechoslovakia (from 1918 on) allowed the burial of non-believers in confessional cemeteries, both Catholic and Protestant, and this, together with the establishment of civil (non-confessional) cemeteries, led to a gradual decline in the importance of confession with regard to cemeteries. This resulted in a decrease (but not a complete cessation) in the establishment of Protestant cemeteries in the interwar period which was followed by the post-war communist regime's almost complete de-confessionalisation of burial fields in Czechia.

The demise of confessional cemeteries in the second half of the 20th century, due either to secularization (i.e. alienation in favour of municipalities or the state) or their full closure, assumed different forms, depending on the regions. No Protestant cemetery in the eastern part of Czech Silesia owned by the Silesian Lutheran Church was alienated, as opposed to around one-third of Protestant cemeteries in the rest of the country owned by the Evangelical Church of the Czech Brethren. Interestingly, the secularization of cemeteries under the communist regime affected not only central Bohemia and Bohemian-Moravian border areas, where it was connected with general secularization and urbanization processes, but also south-eastern Moravia and Valašsko (north-eastern Moravia) which remained very religious regions. As a result, the author suggests that the impact of religious belief rates and state/regional authorities, both formal and

informal, on the process of secularization of Protestant cemeteries provides an opportunity for a detailed study in the future. However, the development and gradual de-confessionalisation of Czech Protestant cemeteries cannot be studied without an attention paid to more general changes in funeral habits, use and variation of cemeteries and other burial fields in the whole society. Beside the fact that cemeteries remained the most important place for burying the remains (which is not entirely true in the case of ashes), social functions of cemeteries are changing and cemeteries have (partially) lost many of their earlier features: typical ownership and meaning, relationship to personal and community identities, and possibly also sacredness.

- Fig. 1 Protestant congregations in the Czech Lands in the “Toleration era” (1781–1861). Map legend: (contemporary) Czech Lands border; (contemporary) border separating Bohemia, Moravia and Silesia; border of present-day Czechia; basic water flows; pre-toleration Augsburg congregation; toleration Augsburg congregation formed in the 1770s; toleration Reformed congregation formed in the 1780s; Augsburg congregation formed in later toleration era; Reformed congregation established in later toleration era. Modified according to Nešpor 2009, p. 563.
- Fig. 2 Typical Protestant cemetery (foreground), equal to the Roman-Catholic one and separated from it at the same time, as preserved in Sněžné. Photographed by the author.
- Fig. 3 Protestant cemeteries in the Czech Lands (except Polish Teschenland) before the Austrian concordat with the Holy See (1781–1854). Map legend: (contemporary) Czech Lands border; (contemporary) border separating Bohemia, Moravia and Silesia; border of present-day Czechia; basic water flows; Augsburg pre-toleration cemetery; Augsburg/Union cemetery from the 1780s; Reformed cemetery from the 1780s; Augsburg/Union cemetery from the end of 18th and beginning of the 19th centuries; Reformed cemetery from the end of 18th and beginning of the 19th centuries; Augsburg cemetery from later toleration era; Reformed cemetery from later toleration era. Drafted according to Nešpor 2009.
- Fig. 4 Protestant cemetery in Svěbohov, one of the smallest in Czechia, was established mainly due to prestigious reasons by the (small) local non-Catholic community as it felt obliged to have its own cemetery, even if for just a few families. Photographed by the author.
- Fig. 5 Protestant cemeteries closed or alienated in the second half of the 20th century. Map legend: Czechia’s border; basic water flows; abolished (or unused). Protestant cemetery; alienated Protestant cemetery (to the benefit of the municipality, state or a different owner) or a Protestant cemetery without a specified owner. Drafted according to Eliáš, Kotrlý 2006; Nešpor 2009.

PODĚKOVÁNÍ

Článek vznikl v rámci projektu GA ČR, č. 13-35680S. Autor za tuto podporu děkuje.